

IVÁNYI MÁRTON

Hegemóniaválság és/vagy egy világpolitikai fordulat előjátéka?

Az amerikai elhúzódó visszaesés diskurzusa

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.5>

Bevezetés

„Don’t be fuelish” – hangzott a (lefordíthatatlan) szlogen a hetvenes évek¹ olaj- és energiaválsága közepette az Amerikai Egyesült Államokban. Ez a közkeletű jelmondat is érzékelteti, hogy egyrészt olyan folyamatok bontakoztak ki akkoriban, amelyek elérték a társadalom tudatosságát, ingerküszöbét, másrészt, hogy azok elsődlegesen energiaválságként jelentek meg a mindennapokban. A társadalmi, politikai és gazdasági szempontokból is leírható jelenségegyüttes jelentős szakirodalmi visszhangra lelt, számos kutatói olvasatban öltve testet. Ezek összességében azon értelmezési tengely mentén csoportosulnak, amelynek egyik végpontja szerint az Amerikai Egyesült Államok cselekvő haszonél-

¹ Az alább részleteiben is kibontott témánk esetében sokan kifejezetten válságról, mások rendszerszintű visszaesésről beszélnek, megint mások a neoliberais fordulat bevezető aktusáról. Annyi bizonyos, hogy e helyzet nem keverendő össze a 2007–2008-as pénzügyi válsággal, még ha természetesen át is fedik egymást a kettő időtávlatai és olvasatai. Utóbbiak egy jellegzetes példáját adja Giovanni Arrighi, aki a 2007–2008-as pénzügyi válságban az amerikai hegemonia végső válságát (terminal crisis) látja. Bővebben lásd Giovanni ARRIGHI: *Adam Smith in Beijing*. Verso, London, 2007. 151. Itt és a későbbiekben a szerző fordítása. – A szlovén filozófus és kultúrakritikus Slavoj Žižek pedig nem sokkal a 2007–2008-as pénzügyi válságot követően világítja meg a szóban forgó időszak viszonyait: „a jóléti állam évtizedei után, amikor a pénzügyi megszorítások rövid időszakokra korlátozódtak, és azt az ígéretet támasztották alá, hogy a dolgok hamarosan visszatérnek a normális kerékvágásba, egy új időszakba lépünk, amelyben a gazdasági válság állandósult, egyszerűen életformává lett.” Bővebben lásd Slavoj ŽIŽEK: *Zűr a paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011. 670.

vezője vagy – amint azt a túlsó pólus hirdeti – passzív károsultja volt a hetvenes évek eseménysorának. Netán ezen felfogások között metszetek kínálkoznak-e? Innen számtalan kérdés ágazik el, úgymint: milyen társadalomtudományi perspektívák milyen hangsúlyokkal beszélnek kifejezetten válságról? Elsődlegesen e téma kapcsán politikai, gazdasági vagy éppenséggel nemzetközi kapcsolati színterekről beszélünk? Milyen egyéb olvasatok lehetőségek a fenti értelmezési spektrumon? Össze lehet-e békíteni az ellentétes kiindulópontokkal rendelkező elméleteket?

Az elhúzódó visszaesés koncepciója

Az elhúzódó visszaesés (*long downturn*) fogalma Robert Paul Brenner amerikai történésztől, a globális rendszer második világháború utáni viharos történetének feltérképezőjétől származik. Ő a túltermelés és a túlzott verseny azon mechanizmusait igyekezett feltárni, amelyek az 1970-es évek eleje óta tartó, hosszú távú válság mögött álltak. E szellemben rámutatott a bérnyomás, a magas munkanélküliség és az egyenlőtlen fejlődés alapvetően szisztematikus tényezőire, nyugtalanító és mélyreható kérdéseket téve fel a rendszer jövőbeli pályájával kapcsolatban. E helyzetet a szerző kifejezetten profitválságnak nevezi,² és mint említettük, kimondottan „nagy visszaesésként”³ értékeli, továbbá azt a kapitalista verseny „anarchikus természetével” magyarázza. Itt jegyezzük meg, hogy a profitválság a profitráta tendenciális mozgásának problematikája, amelyet marxi alapon Ernest Mandel írt le és ismertetett. A vonatkozó hosszúhullám-elmélet, illetve a tőkefelhalmozást konkrét történelmi idő-

² Robert P. BRENNER: *The Economics of Global Turbulence. The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso, London–New York, 2006. 93. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1743-4580.2007.00155.x> – szerző saját fordítása.

³ Mások, például SIDÓ Zoltán publicista e címet és folyamatokat „hosszú lejtmenetnek” nevezi. SIDÓ Zoltán: Sűrűsödő viharfelhők – a rendszer elmélyülő válságát hozza 2022. *Mérce*. Forrás: <https://merce.hu/2022/01/10/surusodo-viharfelhok-a-rendszer-elmelyulo-valsagat-hozza-2022/> (Letöltve: 2023. 08. 16.).

szakok tekintetében folytatott, a Cambridge-i Egyetemen ismertett vizsgálata nemcsak fontos hozzájárulás a kapitalizmus életkilátásainak megértéséhez,⁴ hanem szemlátomást szellemileg is jelentős befolyást gyakorolt, akár a jelen tanulmányban áttekintett válságértelmezések szempontjából is.

Brenner a vonatkozó, kifejezetten a profitráta visszaesése által fémjelzett időszakot 1965–1973 közé helyezi, a visszaesés arányát pedig 40%-osra becsüli ezen időszakon egészére vetítve. E Brenner által azonosított horizontális (egyéb tőkés érdekeltségek jelentette) kihívásokhoz mások – például az alább bemutatott világrendszeri eszmeáramlathoz sorolható közgazdász Giovanni Arrighi – vertikális (a munkaerő érdekérvényesítési potenciálja nyomán bekövetkező) kihívásokat is társítanak.⁵ Utóbbi szerző a problémahalmaz elemeként azonosítja a tőkés és a munkaerő vetélkedését, valamint a hetvenes évektől kibontakozó, poszt-fordi amerikai monetáris politikák (a finanszírozás) állítólagosan káros és destabilizáló hatásait nemkülönben. Brenner kritikai gondolatmenete – a fentebb érzékeltetett ellentmondások mellett is – kétségtelenül élenken hatott a világrendszerelemélet-alkotó Giovanni Arrighire.

Világrendszer-elméletek, illetve a kapitalizmus válsága

Egyéb befolyásos gondolkodók és nézetek – például a Giovanni Arrighi, Samir Amin,⁶ vagy az amerikai Immanuel Wallerstein⁷ nevével is fémjelzett világrendszer- (a továbbiakban: VRE-) variációk is – részben hasonló nyomon haladva, ugyancsak bírálati pozícióból, szintén nagy horderejű történelmi folyamatokról be-

⁴ Bővebben lásd SZIGETI Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világg kapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 38–44.; ERNEST MANDEL: *Long Waves of Capitalist Development.* Verso, London, 1995. 76–96.

⁵ Giovanni ARRIGHI: *Adam Smith in Beijing.* I. m. 123–130.

⁶ Samir AMIN: *The Implosion of Contemporary Capitalism.* Pluto Press, London, 2013. 29. A szerző saját fordítása.

⁷ Immanuel WALLERSTEIN: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe.* Eszmélet Alapítvány-L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

szélnek, kimondottan a világgazdaság szerkezetét illetően. Ők a globális gazdaságot egy, a centrum és a periféria közötti, már-már behozhatatlan egyenlőtlenségre összpontosító perspektívából⁸ szemlélik, amelyeket az egyenlőtlen politikai és gazdasági fejlődés hozott létre, illetve tartott fenn.⁹

A jogtudós Szigeti Péter a következőképp tárgyalja ezen ontológiai kereteket, illetve utóbbiak történelmi kezdeteit: a nagy földrajzi felfedezések óta, „amelyek lehetővé tették a kontinensek közötti világkereskedelem kialakulását, egyetemessé vált az emberek és földrészek közötti érintkezés, mégpedig a kereskedelmi kapcsolatokon messze túlmenően. A hierarchikus munkamegosztáson alapuló világpiac létrejöttével vette kezdetét a modern világregndszer története”.¹⁰ Ez a világregndszer „egy konkrét totalitás, amely nem holisztikus, tagolatlan, hanem belsőleg artikulált. Önmagába záródó egész, intenzív totalitás, amelynek változó terjedelme és struktúrái vannak.”¹¹

A VRE egy korai szinopszisát adja egy éppen negyven éve, 1982-ben megjelent kötet, amelyben a néhai amerikai szociológus, Immanuel Wallerstein, munkatársa, a német-amerikai származású Andre Gunder Frank, továbbá az egyiptomi-francia, illetve olasz közgazdász Samir Amin, valamint Giovanni Arrighi – különböző mértékben bár, ám – egyöntetűen a „kapitalizmus válságát” vizionálja, annak ciklikus természetére alapozva. E gondolkodók szakmai-akadémiai hátterének tükrében egyszersmind meglevenedik a téma fentebb már megelőlegezett interdiszciplinaritása is. E mélyrehatóbban megvizsgált tanulmánykötet főbb megállapításai és hangsúlyai annál is inkább ér-

⁸ E tagozódás mellett is a VRE voltaképp nemcsak a modernizációs elméletek, hanem éppenséggel a részben hasonló fogalomkészletet használó, egyoldalú developmentalista teóriák meghaladására jött létre. Maga Wallerstein is szembeállította előbbi utóbbiakkal, mégpedig az elemzési egység kiválasztása felől. Bővebben lásd Immanuel WALLERSTEIN: Conclusion. World-systems analysis as a knowledge movement. In: Salvatore BABONES–Christopher CHASE-DUNN (eds.): *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*. Routledge, London, 2012. 516–517. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203863428>; SZIGETI Péter: I. m. 48–49.

⁹ Robert E. GOODLIN–Hans-Dieter KLINGEMANN: *A politikatudomány új kézikönyve*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 430.

¹⁰ Bővebben lásd SZIGETI Péter: I. m. 45–46.

¹¹ Uo. 47.

dekesek, mivel a VRE maga is egyfajta evolúción ment keresztül az elmúlt évtizedekben, hiszen a 2007–2008-as pénzügyi világválság, vagy Kína világrendszeri kategorizációja azóta is számos szerzőt foglalkoztat, mint majd látni fogjuk.

E „kvartettből” Wallerstein számára, aki elsőként értékeli *Crisis as transition* (Krízis mint átmenet)¹² című beszámolójában, az akkori közvetlen, kisebb válság csupán egy mozzanata egy nagyobb, „rendszerszintű válságnak”, avagy „a tőkés világgazdaság hatalomátruházási válságának”,¹³ amely nem végérvényes, hanem „kétségtelenül folytatódni fog a 21. században” is.¹⁴

Ehhez képest André G. Frank *Crisis of Ideology and Ideology of Crisis* (Az ideológia válsága és a válság ideológiája)¹⁵ című cikkében, úgy tűnik, hosszabb életet ad a rendszernek. Számára a válság egyáltalán nem a rendszer „mint olyan” krízise, hanem pusztán a „kapitalista felhalmozás időszakos válsága”. A „világgazdasági válság”, avagy „a jelenlegi krízis és azok a mélyreható gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai átalakulások, amelyek mindezt kísérik”, szerinte „a világgazdasági rendszerek egészére nézve a termelőkapacitások, a kereslet és a kínálat, valamint a nemzetközi kereskedelmi áramlások változásában mutatkozó egyensúlytalanságokból fejlődik ki”.¹⁶ Ugyanakkor arra számít, hogy mindez éppenséggel nem hanyatlást, hanem „a kapitalista rendszer megújulását és újbóli terjeszkedését fogja eredményezni”, vagyis korántsem vetíti előre a „világkapitalizmus” bukását.

¹² Immanuel WALLERSTEIN: *Crisis as transition*. In: Samir AMIN–Giovanni ARRIGHI–Andre Gunder FRANK–Immanuel WALLERSTEIN (eds.): *Dynamics of Global Crisis*. Macmillan, New York, 1982. 11–54. A szerző saját fordítása.

¹³ Vö. MISZLIVETZ Ferenc: Besavanyodott modernizáció. In: Uő (szerk.): *Válság világrendszer-szemléletben*. MTA–Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 2009. 12.

¹⁴ Immanuel WALLERSTEIN: *Crisis...* I. m. 11.

¹⁵ André G. FRANK: *Crisis of Ideology and Ideology of Crisis*. In: Samir AMIN–Giovanni ARRIGHI–Andre Gunder FRANK–Immanuel WALLERSTEIN (eds.): I. m. 109–166.

¹⁶ Uo. 111–112.

A világregndszer-elmélet további követői: átpolitizálás vagy interdiszciplináris körültekintés?

Fentebb előrebocsátottuk a kérdést, hogy milyen diszciplínának mire helyezik a hangsúlyt e folyamatok értelmezésekor. Szociológus kollégáikkal szemben a szintén VRE-követő Giovanni Arrighi és Samir Amin a fenti szerzőkhöz képest inkább a politikai színtér tendenciáira összpontosítanak. Mindazonáltal Arrighi – *A Crisis of Hegemony* (A hegemonia válsága) című, kéziratban közzétett felfogása¹⁷ – szerint a válság egész pontosan a „megszakításos változás” (*discontinuous change*) – ismétlődő – időszakainak egyike, amelybe a világgazdaság 1968-ban lépett be. Ez valójában – érvel Arrighi – „a második világháború után az USA hegemoniája alatt kialakult politikai-gazdasági világregnd”, vagyis a „Pax Americana” válsága.¹⁸

Amin *Crisis, Nationalism and Socialism* (Válság, nacionalizmus és szocializmus) című publikációjában¹⁹ hasonlóan határozza meg a válságot, csak hogy a hangsúlyt a „magországokban” zajló fejlemények helyett a harmadik világ bizonyos politikai változásaira helyezi (nevezetesen az idén fél évszázados 1973-as olajválságra és az USA 1975-ös vietnámi vereségére, ahogy sokan mások is a társadalomtudományok változatos területein, mint majd látni fogjuk). Míg Arrighi szemében, már a cikk címében is előrebocsátva, kifejezetten hegemoniaválságról van szó, addig Amin felfogásában ez „az észak-déli kapcsolat”, illetve „az imperializmus krízise”.²⁰ Mindenesetre mindketten egyetértenek az előző két szerzővel abban, hogy a világregndszer nem áll összeomlás előtt.

Amin több szempontból is borúlátó. Szerinte a zajló folyamatok lényegüként nem más történik, mint hogy Kína és a Szovjetunió integrálódnak a világregndszerbe, a szabad világ rovására, eköz-

¹⁷ Giovanni ARRIGHI: A Crisis of Hegemony. In: Samir AMIN–Giovanni ARRIGHI–Andre Gunder FRANK–Immanuel WALLERSTEIN (eds.): I. m. 55–108.

¹⁸ Giovanni ARRIGHI: A Crisis... I. m. 55–56., 67.

¹⁹ Samir AMIN: Crisis, Nationalism and Socialism. In: Samir AMIN–Giovanni ARRIGHI–Andre Gunder FRANK–Immanuel WALLERSTEIN (eds.): I. m. 167–232.

²⁰ Uo. 189.

ben pedig a harmadik világ, amelynek államai leginkább meg-sínylik a szuperhatalmi marakodást, visszaesik „a káoszba”.²¹

Frank nem hagyja, hogy a kapitalista vilárendszer hosszú távú kilátásaiba vetett bizalma elvakítsa őt azon károkozással szemben, amelyet álláspontja szerint a tárgyalt válság a harmadik világban okoz. Korábbi, társszerzők nélkül kiadott *Crisis: in the Third World* (Krizis a harmadik világban) című könyvében²² is hosszasan taglalja a témával kapcsolatos nézeteit. Az a sajátosan komor kép, amelyet a világválság harmadik világ társadalmaira gyakorolt hatásairól fest, érvelése szerint nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai értelemben is éles ellentétben áll az iparosodás, a haladás és a demokrácia „szép új világával”, amelyet mind a kapitalista modernizáció, mind az államszocializmus hívei ezekben az évtizedekben ezeknek az országoknak jövendöltek. Fontos, hogy Franknál a válság, amelyben „hosszú távú átrendeződést” lát, egyben a világméretű tőkefelhalmozás válsága.²³

E témák közül sok újra előkerül Ankie Hoogvelt *The Third World in Global Development* (A harmadik világ a globális fejlődésben) című könyvében is. A VRE elkötelezett híveként írt könyve nem utolsósorban azért is értékes, mert alapos és elfogulatlan összefoglalást ad a fentebb tárgyalt kötet négy szerzője közül háromnak az elképzeléseiről. Beszámol a harmadik világ világgazdaságba való folyamatos integrációjának főbb, 1970-es évekbeli jellemzőiről. Mivel azonban a „tényeket” világszerte nézőpontból szemléli, következtetései hangvétele a harmadik világot illetően még Frankénál is rigorózusabb és borúlátóbb. Nagyrészt azért, mert a „globális fejlődés” néhány, 1970-es évekbeli átmeneti jellegzetességében (amelyeket mindenesetre az Arrighi és Amin által mutatott politikai attitűd nélkül értelmez) stabil, hosszú távú fejlődési tendenciákat lát. Alighanem ebből adódóan elkerülhetetlenül is a világgazdaság egyre kevésbé

²¹ Vö. MISZLIVETZ FERENC: I. m. 11.

²² Andre Gunder FRANK: *Crisis in the Third World*. Heinemann, London, 1981.

²³ Vö. MISZLIVETZ FERENC: I. m. 11.

hierarchikus, egyre inkább többközpontú és széttagoltabb képe felé fordul.²⁴

Arrighi úgy látja egy későbbi, 1994-ben kiadott könyvének bevezetője tükrében, hogy tizenöt évvel korábban írt műve kifejezetten „az 1970-es évek világgazdasági válságának tanulmányozásával kezdődött”. Majd azzal folytatja ugyanott, hogy „ez a válság úgy fogalmazódott meg, mint egy egységes történelmi folyamat harmadik, egyszersmind befejező mozzanata, amelyet az amerikai tőkefelhalmozási rendszer felemelkedése, teljes kibontakozása és világméretű bukása jellemez”.²⁵ Az egyéb VRE-közeli munkákhoz hasonlóan nagymértékben, illetve felvállaltan Ferdinand Braudel francia történész munkásságából merítő okfejtés úgy folytatódik, hogy „az 1970-es években sokan válságról beszéltek. Az 1980-as években a legtöbben szerkezetátalakításról és átszervezésről beszéltek. Az 1990-es években azonban már nem vagyunk biztosak abban, hogy az 1970-es évek válsága valaha is valóban megoldódott, és kezdett elterjedni az a nézet, hogy a kapitalista történelem döntő fordulóponthoz érkezett.”²⁶ Még fontosabb azon megállapítása, hogy az amerikai hegemonia a vietnámi katonai vereséget és a Bretton Woods-i rendszer összeomlását követően szenvedett jelentős visszaesést, a világméretű hanyatlás folyamata pedig a következő három évtizedben bontakozott ki. Az 1968–1973 közötti globális válság felgyorsította az újonnan iparosodó országok és Kelet-Ázsia felemelkedését, mivel a termelési struktúrák a történelmi kapitalizmus magországaiból a stabil felhalmozás új területei felé mozdultak el.²⁷ Erre még a jelen álláspontok kapcsán alább visszatérünk röviden.

Peter J. Taylor globalizációkutató földrajztudós 1997-es munkájában „az amerikai csúcshegemonia végét szintén körülbelül 1970-re teszi, annak ellenére, hogy a kommunizmus feletti legnagyobb politikai győzelme csak két évtizeddel később követke-

²⁴ Ankie M. M. HOOVELT: *The Third World in Global Development*. Macmillan, London, 1982. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-16777-7>

²⁵ Giovanni ARRIGHI: *The Long Twentieth Century*. Verso, London, 1994. xi.

²⁶ Uo. 1.

²⁷ Uo. 27–84.

zett be”. Olyannyira biztosra veszi, hogy e hatalmi fölénynek vége szakadt, hogy mindezt szembeállítja a kultúra síkjának tapasztalataival, ahol megállapítása szerint viszont az amerikanizálódás „túlélte a már korábban megszűnt hegemóniát”.²⁸

Arrighi egy későbbi, *Adam Smith in Beijing* (Adam Smith Pekingben) című 2006-os könyvében, újabb évtized múltán szintén hasonló felfogást követ. Elemzése közgazdasági perspektívát is felvonultat, mindazonáltal értelmezési keretének másik síkja bevallottan politikai: „A turbulencia eredetét a tőke túlzott felhalmozódására vezetem vissza egy olyan globális kontextusban, amelyet a Nyugat elleni lázadás és más forradalmi események alakítottak ki a 20. század első felének forradalmi felfordulásaival. Az eredmény az amerikai hegemónia első mély válsága az 1960-as évek végén és az 1970-es években, amit az amerikai hegemónia »jelző válságának« nevezek.”²⁹

Láthatjuk egyrészt, hogy Arrighi felfogása és Brennernek az elhúzódó visszaesést illető, később közzétett téziseinek egyes elemei között párhuzamok mutatkoznak. Másrészt megfigyelhető az is, hogy az olasz közgazdász jóval drámaiabb következményekkel kalkulál, talán a korabeli, 2007–2008-as pénzügyi válság első hullámának befolyása alatt is. Harmadrészt az is szembetűnik, hogy nézőpontja (esetleg vakfoltja?) kimondottan a politikai színtérré összpontosít.

A vilárendszer-elméleti álláspontok a 2007–2008-as világválságot követően és napjainkban

E helyen nem kívánunk e felfogások finomrészeinek különbségeibe mélyrehatóbban belemenni. Beérjük annak felelevenítésével, hogy Arrighi a későbbi munkájában kifejezetten ütközteti önnön és Brenner álláspontját, a következőképp: „Brenner elemzése arról, amit ő az 1973–1993 közötti »tartós stagnálásnak«, majd az USA és a világgazdaság ezt követő »újjáéledésének« nevez, nem

²⁸ Bővebben lásd SZIGETI Péter: I. m. 85.

²⁹ Giovanni ARRIGHI: *Adam Smith*. I. m. 8–9.

viszonyít a világgazdaságnak a korábbi, depresszióval, újjáéledéssel és válsággal kapcsolatos tapasztalataihoz.”³⁰

Arrighi itt arra gondol – minden bizonnyal, illetve felvállaltan a már említett ciklikus történelemszemléleti alapokon is –, hogy miután 1873 és 1896 között beköszöntött az úgynevezett „nagy depresszió”³¹ a világgazdaságban, melyet idővel „boldog béke-idők” [belle époque] váltottak fel, mindez később mégis olyan sebet ejtett a „brit központú világgazdasági rendszeren”, amelyet az soha többé nem hevert ki.³²

Vagyis Arrighi a globális turbulenciák két hosszú, egymástól egy évszázadnyi távolságra lévő időszakának összehasonlító elemzésével azt kívánta meghatározni, hogy mi az igazán újszerű és rendhagyó napjaink vélt vagy valós, globális turbulenciáiban. Ami különbséget képez a két korszak között, vagyis a brit világhatalmi pozíció bukását is előidéző, első globális turbulencia és a jelen tanulmány által tárgyalt későbbi folyamatok között, az szerinte a financializáció kétélű fegyvere: „Az Egyesült Államok erre a [z utóbbi] válságra az 1980-as években azzal válaszolt, hogy agresszívan versengésbe kezdett a tőkéért a globális pénzügyi piacokon, és jelentősen kiélezte a fegyverkezési versenyt a Szovjetunióval. Bár a válaszlépésnek sikerült felélénkítenie az Egyesült Államok politikai és gazdasági erőforrásait, mégpedig felülmúlva támogatóinak legrózsásabb várakozásait is, a nem szándékolt következménye mindennek az lett, hogy idővel súlyosbodtak a globális politikai gazdaság zavarai. Majd az Egyesült Államok nemzeti vagyona és hatalma még inkább függővé vált a külföldi befektetők és kormányok megtakarításaitól, tőkéjétől és hiteleitől.”³³

Nem célunk azonban az ezredforduló utáni válság vélt vagy valós okainak feltérképezése, itt pusztán a politikai keretezések jelentőségét kívántuk érzékeltetni. Továbbmenve, a már idézett

³⁰ Uo. 101.

³¹ Természetesen itt a névazonosság ellenére sem a két világháború közötti, itthon is elhíresült epizódról van szó. Érdekesmód mind a szociológus Thorsten Veblen, mind Giovanni Arrighi erre a szóban forgó, 19. századi időszakra a „nagy depresszió” kifejezéssel utal.

³² Uo. 99–101.

³³ Uo. 9.

Samir Amin pár évvel később úgyszólván teljesen osztja e politikai gazdaságtani okfejtést: „A kapitalizmus második rendszerszintű válsága 1971-ben kezdődött, majdnem pontosan egy évszázaddal az első válság kezdete után, a dollár aranykonvertibilitásának feladásával. A profitráták, a beruházási szintek és a növekedési ráták mind összeomlottak (és soha többé nem tértek vissza az 1945 és 1975 közötti időszak szintjére). A tőke a kihívásra a koncentráció és a globalizáció kettős lépésével válaszolt, hasonlóan az előző válsághoz. A tőke így olyan struktúrákat hozott létre, amelyek meghatározták a pénzügyileg globalizált globalizáció második »boldog békeidejét« [belle époque] (1990–2008).”³⁴

Ugyanő egy későbbi vizsgálódásában továbbra is ragaszkodik az ekképp értelmezett működési zavarokhoz: „A kapitalizmus egy második hosszú válságon ment keresztül, amely az 1970-es években kezdődött, pontosan száz évvel az első után. A tőke reakciói erre a válságra ugyanazok voltak, mint az előzőre: megerősített koncentráció, ami általános monopolkapitalizmust, globalizációt és finanszírozást eredményezett.”³⁵

Említettük egyrészt az egyes elemzések történelmi ciklusainak szempontrendszerét, vizsgálati mezejük, illetve tárgyuk folyamati jellegét, másrészt Arrighinél Kelet-Ázsia felemelkedését. Előbbi tényezővel összefüggésben nagy jelentősége van a 2007–2008-as pénzügyi világválságnak, amelyben a hegemoniaválság betetőzését látták, illetve a rendszer fenntarthatatlanságának ékes bizonyítékának is tűnhetett, például Arrighi számára 2007-ben.

Egy, a világrendszer-elmélet „vezérlő szelleme”, a néhai Immanuel Wallerstein nevéhez fűződő 2015-ös tanulmánykötetben újabb néhány év elteltével a társszerzők megállapítják, hogy „a rendszer fenntarthatatlansága állandó és megoldhatatlan válságot okoz [hosszabb ideje], amely különböző arcokat mutat, elszigetelt vagy független jelenségek zavaros képét nyújtva, elrejtve

³⁴ Samir AMIN: *Seize the Crisis! Monthly Review*, 2009/7. Forrás: <https://monthlyreview.org/2009/12/01/seize-the-crisis/> (Letöltve: 2023. 03. 03.).

³⁵ Samir AMIN: *The implosion of contemporary capitalism*. Pluto Press, London, 2013. 111.

belső összefüggéseit és integráltságát. A többszörös és elsöprő válságban megnyilvánuló rendszerszintű instabilitás egyszerre jelzi a kapitalizmus képtelenségét arra, hogy helyreállítsa önnön működésének a feltételeit, és a rendszerszintű alternatíváknak azt a képességét, hogy gyengítsék és legyőzzék a kapitalizmust. A kapitalista rendszer visszavonhatatlanul hanyatlik, de még mindig erős ahhoz, hogy a társadalmi szerveződés minden egyéb kísérletét megsemmisítse a maga lejtmenete során”. Majd hozzát teszi, felelevenítve a régi konklúziót: „Az ellentmondásos, rendszerszintű önfelszámolódásra vonatkozó bizonyítékok egyértelműek és elsöprőek.”³⁶

Ugyanebben a kötetben Jorge Fonseca lényegében felidéri a VRE-fősodornak a korábbi évtizedek eseményeit illető felfogását: „Az 1960-as évek közepén a háború utáni gazdasági expanzió véget ért, ami az átlagos profitráta erőteljes csökkenését okozta. Az aranydóllár-szabvány feladásával valutaválság következett be, majd az 1970-es években globális recesszió bontakozott ki, amelyet az emelkedő olajárak súlyosbítottak. A keresletcsökkenés megfékezése érdekében megnövekedett állami kiadások költségvetési válságot, adósságbővülést és emelkedő kamatlábakat eredményeztek, ami a petrodóllároknak az eladósodott országokba történt visszaforgatására ösztönözött. A termelőtőke kiáramlása pedig a pénzügyi rendszerben a magasabb hozam elérése érdekében a termelőtőke kiáramlásához vezetett. Az 1970-es évektől kezdve a valuta- és hitelviszonyt megtestesítő értékpapírokkal való spekuláció és az offshore banki központokban világméretű pénzügyi spekulációt indított el.”³⁷

Érintőlegesen szóba került Kelet-Ázsia felemelkedése is fentebb, a vélt vagy valós hegemóniaválsággal karöltve, amelynek emblémájaként már-már társadalomtudományi közhelyszámba

³⁶ Ana Esther CECENA: Ecology and the Geography of Capitalism. In: Immanuel WALLERSTEIN (ed.): *The World is Out of Joint. World-Historical Interpretations of Continuing Polarizations, Paradigm*. Routledge, London, 2015. 19–20.

³⁷ Jorge FONSECA: Large Enterprises and Corporate Power. In: Immanuel WALLERSTEIN (ed.): *The World...* I. m. 76.

megy Kínát láttatni.³⁸ Szintén ugyanehhez a kötethez írt zársvárában maga Wallerstein is érinti a témát, utolsó munkáinak egyikében meglehetősen szkeptikus jóslatba bocsátkozva ebben a tekintetben, mondván: „Ma Kína tűnik a legerősebb feltörekvő gazdasági pozícióval rendelkező országnak, de valószínűleg kevésbé erős, mint azt ő és mások gondolják. Nem tűnik valószínűnek, hogy Kína fenn tudja tartani a 21. század első évtizedének éves növekedési szintjét.”³⁹

A Wallersteinhez és Frankhoz hasonlóan szociológus háttérű amerikai Christopher Chase-Dunn és szerzőtársai, miközben utóbbi kérdést globalizációtörténeti kontextusba helyezik, és felvetik egy „deglobalizációs” minta érvényét napjainkban,⁴⁰

³⁸ Kína helyzetének körülményeinek önmagában egy terjedelmesebb monográfiát igényelne, és legfeljebb érintőlegesen kapcsolódik jelen témánkhoz, ugyanakkor a kortárs VRE-elméletek életerejét is szemlélteti, hogy a nemzetközi kapcsolatok területét kutató kínai szerzőpáros, Xing Li és Shengjun Zhang 2019-es érvelése szerint „napjainkban a feltörekvő hatalmak jelensége, általában és kimondottan Kínáé, a világrendszer ütemes felemelkedési ciklusainak részeként fogható fel. Márpedig Kína továbbra is követi a kapitalista világrendszer alapvető jellemzőit. Így Kínát a rendszer termelési módjába és a tőkefelhalmozásba való gazdasági integrációja és piaci függősége vélhetően arra motiválja vagy készteti, hogy új politikai és gazdasági rendszergaranciaként lépjen fel. Mindazonáltal az olyan feltörekvő hatalmakat, mint Kína, a fennálló rendszer domináns garanciaválalójaként és más központi hatalmak kihívójaként is jellemzik. Miközben Kína sikeresen halad a mag felé, még mindig szüksége van a perifériára, sőt, még inkább szüksége van a perifériára”. XING LI-SHENGJUN ZHANG: *Interdependent Hegemony China's Rise Under the Emerging New World Order. China Quarterly of International Strategic Studies*, 2019/2. 159–175.

DOI: <https://doi.org/10.1142/S237744001850015X>.

³⁹ Immanuel WALLERSTEIN: Conclusion. In: Uó (ed.): *The World...* I. m. 168.

⁴⁰ A világrendszer a deglobalizáció újabb szakaszába léphet, bár 2021-ben – a legfrissebb évben, amelyre vonatkozóan a Világbank becslései lehetővé teszik a globális gazdasági összekapcsoltság kiszámítását – a kapcsolatrendszer növekedési trendjének részleges helyreállása következett be. A 2021-es fellendülés elsődlegesen a gazdasági tevékenység COVID-19 világjárvány okozta leállást követő újraindulásának következménye volt. A deglobalizáció fő okai vitathatóan elsősorban a globális kapitalizmus ellentmondásaihoz és a globális kormányzás kialakuló válságához kötődnek, mivel az Egyesült Államok gazdasági hegemoniája tovább hanyatlik. A magállamok és a feltörekvő félperifériás kihívók között fokozódó verseny valószínűleg nem fog egyhamar megfordulni, és a fennmaradó amerikai katonai unipolaritás fenntarthatatlan lehet az amerikai gazdasági hegemonia új fordulatának hiányában, annak ellenére, hogy az amerikai vezetés egy része megpróbálja a hegemoniát a pénzügyi szankciókra és az autoriter

szintén tárgyalják az általuk az 1945–1980 közötti időkre tett „harmadik globalizációs szakasz” összefüggésében a fél évszázaddal korábbi krízist. Gazdasági összekapcsoltságra, nem pedig a társadalmi élet egyéb szféráira fókuszáló fejtegetésükben úgy találják, hogy „az 1974-es olajválság egyéves visszaesést okozott a kereskedelmi globalizációban, de aztán a növekvő tendencia 1980-ig folytatódott”. Majd – jelezve egyben a korábbi válságleírások jelenleg is időszerű tudományos relevanciáját – egyes jelen dinamikák és hullámmozgások láttán felidézik, hogy „a legtöbb Kondratyev-hullámmal⁴¹ foglalkozó tanulmány 1970 körül kezdődő K-hullámos csökkenést (B-fázis) állapít meg”.⁴²

Rendszeres világértelmezések a világrendszer-elméleten túl

A téma természetesen nem csak a VRE-híveket foglalkoztatta az elmúlt évtizedekben. A brit földrajztudós David Harvey 2003-ban lényegében hasonló álláspontot vázolt fel, szintén erőteljes politikai felhangok kíséretében, megállapítva, hogy a tőkés rend globális uralmának második szakasza 1970 körül ért véget: „A problémák sokrétűek voltak. Először is ott volt minden birodalmi rezsिम klasszikus problémája – a túlhatalom. A kommunizmus megfékezése (és a kommunizmus megdöntésére tett kísérlet) jóval költségesebbnek bizonyult, mint ahogy azt az Egyesült Államokban feltételezték. A vietnámi katonai konfliktus növekvő költségei a véget nem érő belföldi fogyasztás arany-szabályával való összeegyeztetése, avagy párosítása a »fegyverek és vaj politikájával« fenntarthatatlannak bizonyult, mivel a katonai kiadások csak rövid távon nyújtanak kiutat a tőkefeleslegnek, hosszú távon pedig kevésbé enyhítik a tőkefelhalmozás bel-

rezsimek felemelkedése elleni vezetésre alapozni. Bővebben lásd Christopher CHASE-DUNN–Alexis ÁLVAREZ–Yuhao LIAO: Waves of Structural Deglobalization: A World-Systems Perspective. *Social Sciences*, 2023/5. 301. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci12050301>.

⁴¹ Kondratyev az 1920-as években elsőként támasztotta alá empirikus adatokkal a hosszú távú ciklikus váltakozások megfigyelését. Bővebben lásd SZIGETI Péter: I. m. 39.

⁴² Christopher CHASE-DUNN–Alexis ÁLVAREZ–Yuhao LIAO: I. m.

ső ellentmondásait. Az eredmény az Egyesült Államokon belül a fejlesztő állam [az államilag irányított makrogazdasági tervezés modellje] költségvetési válsága lett.” Harvey itt felvet egy, a későbbiekben még, mint majd látni fogjuk, gyakran előtérbe került szempontot: „Az azonnali reakció az volt, hogy élni kell a szeniorázs (pénzkibocsátás) jogával, és még több dollár nyomtatásába fogtak. Ez világméretű inflációs nyomást eredményezett. A következmény a forgalomban lévő »fiktív« tőke mennyiségének robbanásszerű növekedése volt a visszaválthatóság mindenmű kilátása nélkül; csődhullám (amely eleinte az épített környezet ingatlanjaira összpontosult); fékezhetetlen inflációs nyomás; és az amerikai szuperimperializmust a második világháború után megalapozó rögzített nemzetközi megállapodások összeomlása.” Majd Harvey-nál előkerül a „vertikális kihívás” Arrighinél már taglalt szempontja is: „Eközben a szervezett munkásság növekvő ereje a globális rendszer magállamaiban felfelé nyomta a szociális kiadások szintjét és a bérköltségeket, ezáltal csökkentve a profitot. Stagfláció alakult ki. A profitlehetőségek eltűntek, és a tőke túlzott felhalmozásának válsága bontakozott ki. A fizikai és szociális infrastruktúrába történő hatalmas beruházásokból eredő, sok kormányt terhelő adósságállomány adósságválsághoz vezetett (amely New York város 1975-ös látványos csődjében csúcsozott ki). Mindennek tetejébe az újjáéledt japán és nyugatnémet ipar versenyképessége is mindinkább kihívást jelentett, és néhány területen már felülmúlta az USA termelési mutatóit. A versengés a gyártás területén kidöntötte az amerikai hegemonia egyik legfontosabb támaszát. Az Egyesült Államok gazdasági pozíciója tarthatatlannak tűnt. A dollárfelesleg elárasztotta a világpiacot, és a Bretton Woods-i rendszer egész pénzügyi felépítése összeomlott.”⁴³ Összességében a telített piacok és a stagfláció csökkentette a nyereséget a vezető reálgazdaságokban az inflációs nyomás és a hazai gazdasági tőke nyereségességének a visszaesése mellett.⁴⁴

⁴³ David HARVEY: *The New Imperialism*. University Press, Oxford, 2003. 60–62. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199264315.001.0001>

⁴⁴ Uo. 61.

Egy bő évtizeddel később visszatér a témára Harvey, kifejezetten ehhez az utóbbi mozzanathoz kapcsolva a később fokozódó válságfolyamatokat: „döntő törés következett be az 1970-es évek elején: a világ pénzrendszerének fémháziáról való lemondásával. Ezt [...] a hetvenes évek közepével elharapódzott pénzügyi és kereskedelmi válságok hosszú láncolata bizonyítja világszerte.”⁴⁵

Tágabb, hosszú távú összefüggésekben gondolkodva később azt is megállapítja, hogy az 1970-es évek válságát (amely a felszínen a stagnálás és az infláció sajátos kombinációját mutatta) széles körben a monopolizáció válságaként értelmezték, ellentétben az 1930-as évek deflációs válságával, amelyet, mondhatni, a romboló hatású verseny okozott.⁴⁶

Azt, hogy a téma még e folyamatok évtizedekkel későbbi szakaszában is foglalkoztatta nemcsak az egyes külföldi, hanem a magyar szerzők retrospekcióit is, jelzi a már fentebb idézett Szigeti Péter is, mondván, Artner Annamária közgazdász a „tőke túltermelésével, következésképpen értékesülési nehézségeivel összefüggő globális válsághárító mechanizmusokként” értelmezte a későbbi évtizedek olyan történéseit, mint amilyen az 1982-es adósságválság, a nyugati centrum kelet-európai expanziója a rendszerváltás nyomán, vagy a pénz- és valutaválságok sorozata.⁴⁷

A szintén rendszerkritikus, magyar-lengyel-kanadai származású közgazdász, Kari Polanyi Levitt ezt a válságot az előbbiekkal részben szemben nem politikai, hanem mindenekelőtt gazdasági

⁴⁵ David HARVEY: *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. Profile Books, London, 2014. 109. Harvey a következőképp látja a korszakváltás mibenlétét: „Bretton Woodsot megelőzően a tőke fő pályája az érték- és értékföllettermelésbe való befektetés volt a feldolgozóipar, a bányászat, a mezőgazdaság és az urbanizáció terén. Bár e tevékenység nagy részét adósságból finanszírozták, az általános feltételezés – nem tévesen – az volt, hogy az adósságot végül a társadalmi munka olyan javak termelésére való alkalmazásából fogják visszatéríteni, mint a házak, autók, hűtőszekrények és hasonlók. A pénznyomás felszabadítása pedig a pénz-áru korlátok alól az 1970-es évek elején akkor történt, amikor a termelőtevékenységek jövedelmezőségi kilátásai különösen alacsonyak voltak, és amikor a tőke kezdte megtapasztalni az exponenciálisnövekedés-pálya inflexiós pontjának a hatását” (239–240).

⁴⁶ David HARVEY: *Seventeen...* I. m. 136.

⁴⁷ Bővebben SZIGETI Péter: I. m. 69.

szempontokkal magyarázza, és főként az arany válthatóságának megszüntetésével és az azt követő nemzetközi likviditással hozza összefüggésbe. A válság további okai az inflációs nyomás, a külső fizetési hiány, végül a hatvanas évek közepétől pedig a növekvő árak.⁴⁸

A görög közgazdász Costas Lapavitsas⁴⁹ megállapítása szerint a második világháború utáni „hosszú fellendülés” során közel három évtizeden keresztül a magország Egyesült Államok volt a meghatározó gazdasági erő a globális termelésben és kereskedelemben. A hetvenes évekkel kezdődően azonban jelentős átalakulások figyelhetők meg a történelmileg kialakult világgazdaság szerkezetében.

Innen szép nyerni: megrendezett napirend a válság közepette?

A kritikus nézetek egy jelentős része – ellentétben Giovanni Arrighivel vagy Samir Aminnel – nem kiheverhetetlen gyengeségben, hanem kifejezetten egy amerikai hatalmi-gazdasági taktikai előnyszerzés – önkéntelen vagy tudatos stratégiai – bevezetésében gondolkodik.

Egyes vélekedések szerint az aranystandard elvetése és az olajárrobbanások – egyéb nagyszabású és horderejű 20. századi fejleményekhez hasonlóan – az Amerikai Birodalom (sic!) kreatív hadviselésének részei voltak, amelyekre „mind számítani lehetett az adott események bekövetkezése előtt”.⁵⁰

Mindez a globális kihívások összefüggésében jelenik meg: „Az 1970-es évtizedben a két olajárrobbanás átszívta Japán és Európa többletjövedelmét az angolszász pénzügyi rendszerbe. Ekkor kezdődik igazából a globalizáció, mert beindul a világgazdaság profitjának amerikai újraelosztása. Az 1970-es évek

⁴⁸ Kari POLANYI LEVITT: *From the Great Transformation to Great Financialization*. Zed Books, London, 2013. 163., 238–239.

⁴⁹ Costas LAPAVITSAS: The financialization of capitalism: ‘Profiting without producing.’ *City*, 2013/6. DOI: <https://doi.org/10.1080/13604813.2013.853865>.

⁵⁰ MATOLCSY György: *Amerikai Birodalom vs. Európai Álom. Az euró kudarcá*. Pallas Athéné Books, Budapest, 2020. 77.

elejéig Amerika azért nem keresett az áruvilágon túl egy másik világot, mert elsőbbsége vitathatatlan volt az új technológiák, a tőke és a nemzetközi kereskedelem területén. Az 1970-es évek elejére azonban a fölény megrendült, válaszként Amerika kettős stratégiát alakított ki. A politikai döntés alapján végbemenő két olajárrobbanás révén megkísérelte visszaszerezni az árutermeletésben eltűnő amerikai fölényt, és a stratégiája második vonalán megkettőzte a globális gazdaság működését: az árupiacok mellé felépítette a globális pénzpiacot.” Majd a szerző azzal a következtetéssel folytatja, hogy „Az amerikai gazdasági fölény elvesztésének pillanatában – valamikor az 1970-es évek elején – Amerika visszatér a katonai erő alkalmazásához. A két olajárrobbanás, majd a globális pénzpiacok elfoglalása, ezt követően a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank globális »pénzügyi rendőrként« való felépítése, valamint az azóta is rendszeresen visszatérő árfolyam- és kamatháborúk azt jelzik, hogy az Amerikai Birodalom a gazdasági fölény elvesztésére a katonai stratégiák logikája szerint működő gazdasági háborúkkal”,⁵¹ illetve fedezetlen pénznyomással⁵² válaszol.

Érdekesség, illetve újabb ellenhegemonikus kitérő, hogy egyes nézetek, például az egyiptomi Mohamed Hassanein Heikal szerint is, az olajválság és az OPEC-fellépés tudatos vagy önkéntelen nyertesei végeredményben a nyugati, főleg amerikai olajtársaságok és koncessziók voltak.⁵³ E kritikai nézetek az esetleges szövevényességük ellenére is érzékeltetik a folyamatok tétjét.

Létező, ám pusztán viszonylagos jelentőségű nehézségek?

Mielőtt megkísérelnénk szintetizálni a vonatkozó nézeteket, és rátérnénk a már idézett Brenner eredeti területével is egybevágó történelmi diszciplína egyéb szerzőire és olvasataira, itt kell

⁵¹ Uo. 243.

⁵² Uo. 225.

⁵³ Mohamed H. HEIKAL: *The Road to Ramadan*. Fontana Books–Collins & Co, Glasgow, 1976. 274.

megjegyezni, hogy a nagyhatalmi hegemóniában gondolkodó, főáramú „hegemón” szerzők egy része is szót ejt a válságról.

A néhai amerikai külügyminiszter Henry Kissinger (diplomácia)történeti kézikönyvként és hegemón nagyhatalmi öngazolásként nemkülönben olvasható *Diplomácia* című memoárjának XXX. fejezetében szintén beszámol erről az időszakról, elsődlegesen annak hetvenes évek derekán kibontakozó, történelmi-politikai vetületére összpontosítva: „Az 1975-ös indokínai összeomlást követően Amerika visszavonult Angolából, ugyanakkor egyre nőtt az országon belüli megosztottság [...] Bármilyen okból is, a dominók valóban egymás után dőltek el. Mégis, Amerika nemzetközi helyzetének ezen a látszólagos mélypontján, a kommunizmus hanyatlani kezdett.”⁵⁴

Mindennek az eredményeként az 1980-as években „Amerika rossz bőrben volt. 1982 decemberében a munkanélküliségi ráta elérte a 10,8 százalékot, ami magasabb volt, mint a második világháború óta bármikor. A kamatlábak 15% körül ingadoztak. Vietnám, a Watergate-ügy és az iráni túsziá válság kikezdték Amerika magabiztosságát” – írja az indiai-amerikai politológus Fared Zakaria is.⁵⁵

A nemzetközi rendszerben megnyilvánuló változások egyértelművé váltak az 1970-es években. Goodlin-Klingemann az OPEC-kartellt, a nemzetközi pénzügyi rendszert ért sokkhatásokat és a globális recesszió korai jeleit sorolja az ebben az időszakban kibontakozó válság „tüneteikhez”, amelyek ébresztgetni kezdték a liberális interdependencia jótékony hatásaival kapcsolatban hovatovább támasztandó, általános kételyeket.⁵⁶

Csaba László közgazdász és akadémikus az 1945–1973 közötti időszakot „világgazdasági aranykornak” nevezi, 1973 mellett pedig 1979 történéseit is átmeneti jellegű „világválságnak” tekinti a recesszió értelmében. Azokat részben a kötött nemzetközi devizarendszer 1971-es felszámolásából eredezteti, vagyis az

⁵⁴ Henry KISSINGER: *Diplomácia*. Grafo/McGraw-Hill/Panem, Budapest, 1996. 763.

⁵⁵ Fared ZAKARIA: *A posztamerikai világ*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 291.

⁵⁶ Robert E. GOODLIN–Hans-Dieter KLINGEMANN: I. m. 430.

interdependens, globalizált modern világgazdaság „fundamentális bizonytalanságából” eredő sajátosságának, „kedvezőtlen rendszerjellemezőnek”, nem pedig rendszerhibának tartja.⁵⁷

„Az 1950 és 1973 közötti gazdasági növekedés erőteljesebb volt, mint az utána következő években”, azonban ez sem állhatta a globális demokratizálódási folyamat útjába, hirdeti az eseményeket csupán relatív visszaesésként kontextualizáló amerikai neokonzervatív történész és korábbi külpolitikai tanácsadó Robert Kagan triumfalista tónusú tanulsága ezt a korszakot illetően.⁵⁸

A magyarországi születésű amerikai geopolitikai elemző, illetve külpolitikai stratégia George Friedman másképp látja a probléma mibenlétét, azonban korántsem akkora súlyúnak, mint a korábbiakban idézett szerzők zöme: „Bár az államadósság a második világháborútól kezdve az 1980-as éveken át folyamatosan emelkedik, sem az összeomlás, sem a hiperinfláció, sem a többi hasonló rémkép nem vált valóra.”⁵⁹

Mindenesetre az előzményekről is szót ejt Friedman: a második világháború „virágzó korszakot indított be, amely a háború céljából létrehozott gyártókapacitásokra, illetve kiválóan képzett és fegyvelmezett munkaerőre épült [...] gyakorlatilag beteljesítette az ipari társadalmak válságának keynesi megoldását: jelentős költségezt a költségvetési hiány terhére”.⁶⁰

⁵⁷ CSABA László: *Válság-gazdaság-világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2018. 93., 131., 137., 140.

⁵⁸ Robert KAGAN: *Made in America – Avagy kitart-e az amerikai világrend?* Antall József Tudásközpont, Budapest, 2015. 31.

⁵⁹ George FRIEDMAN: *Vihar a csönd előtt – Amerika viszontagságai, a 2020-as évek válságai és a győzedelmes jövő*. MCC Press, Budapest, 2022. 147–149.

⁶⁰ Uo. 178. Ehhez hozzátehetjük György László közgazdász nyomán, hogy ez az időszak egyben egy gazdaságpolitikai és tudományos irányváltással is egybeesik: „Az 1950-es évek elejétől az 1970-es évek végéig mindenki Keynes híve volt. Ekkor a gazdaságpolitika célja a teljes foglalkoztatottság elérése volt, miközben a bérek a termelékenységgel együtt növekedtek. A rendszer azonban véget ért az 1980-as évektől kezdődően. Hogy miért? A profitráták csökkenését a tőketulajdonosok meg kívánták fordítani, és ennek érdekében megindítani a neoliberais forradalmat. Bővebben lásd GYÖRGY László: *Egyensúlyteremtés. A gazdaságpolitika missziója*. Századvég Kiadó, Budapest, 2017. 68–69.

Más szóval, visszatérve eme ideológiakritikus kitérő után Friedmanhez, „1945 és 1970 között Rooseveltt és Keynes elképzelései kivételesen jól működtek. Virágzó periódus volt.” Csakhogy – és itt rátér témánk közvetlen összefüggéseire: – „1970-ben viszont, amikor beütött egy kisebb inflációs hullám, Richard Nixon pedig a gazdaság stabilizálása érdekében befagyasztotta a fizetések és árakat, elkezdtek láthatóvá válni a ciklus végének első jelei [...], 1973-ban [...] az arab országok felfüggesztették az olajszállítást az Egyesült Államokba. Az olajembargó felgyorsította az inflációt és a gazdasági hanyatlás folyamatát [...] az olajembargó miatt az egekbe szökött az infláció.” Csakhogy ennél az irodalomban eddig is, és, mint majd látni fogjuk, a későbbiekben is gyakran előkerülő szempontnál a szerző szerint másról is szó van, jelesül a Harvey-nál már érintett nemzetközi verseny horizontjairól: „a jelenség mögött egy ennél mélyebb probléma is húzódott. A jelentős kereslet elfedte az ipari kapacitások valódi gondját: az üzemek elavultak, és az alacsony befektetői hajlandóság megnyirbálta a géppark felújítására rendelkezésre álló tőkét [...] Németország és Japán sokkal modernebb és az amerikai üzemeknél hatékonyabban termelő gyárakkal rendelkeztek. Ezek a cégek beléptek az USA piacára, és kihasználták a hitelezés által feltüzelt fogyasztást. Mind a fogyasztói, mind az üzleti oldalról nagy volt a pénz iránti kereslet – a befektetési hajlandóság azonban alacsony, és ez drámaian megnövelte a pénz költségét. A ciklus természetesen a fogyasztás ösztönzésével akart válaszolni. Nagy gondot jelentett azonban, hogy az Egyesült Államok gyárai egyre kevésbé működtek hatékonyan. A növekvő kereslet a külföldi termékek vásárlását ösztönözte.” Majd a hanyatlás spiráljának további részletei következnek: „Ráadásul a rossz hatékonyságú üzemek magasabb kihasználtsági szintje csökkenő nyereségességhez vezetett: minél nagyobb kapacitáson működtették a gyárat, annál magasabbra szökött az üzemeltetés költsége is, következésképp annál inkább csökkent a profit.” Szemlélatomást itt visszatérünk a Brennernél már fentebb előkerült profitválság helyzetképhez, amihez egyéb nehézségek is társulnak, amennyiben nemcsak az infláció „hízott két számjegyűvé”, hanem

„mértéktelenül elharapódzott a munkanélküliség, a kamatlábak pedig az eget verték”.⁶¹

Friedman is beszámol a politikai kísérőjelenségekről; mind-
ezt a profitsökkenést ugyanis „súlyos politikai instabilitás előz-
te meg tizenkét évvel a meghatározó, 1980-as választás előtt.
1968-ban a Demokrata Párt jelöléséért zajló verseny élvonalát,
Robert Kennedyt meggyilkolták, akárcsak Martin Luther Kinget.
A Demokrata Párt országos konvenciója idején hatalmas zavargás-
ok törtek ki Chicagóban. 1970-ben a nemzeti gárda tüntet-
töket lőtt le a Kenti Állami Egyetemen. 1974-ben egy viharos
válságot követően Richard Nixon lemondott.”⁶² A politikai színtér
történéseinek horderejét jelentőségteljes konklúzióval érzékelteti:
„az 1968-as politikai konfliktust 1980-ig nem sikerült lezárni [...] A Reagan-ciklusra váltás a késő 1960-as évek politikai bizony-
talanságaival kezdődött [...] Az 1970-es években hevesen fellépő
gazdasági és társadalmi nehézségek apránként felszínre buk-
kantak, és bár a megfigyelők többsége még nem vette észre őket,
már elkezdtek megingatni a politikai rendszert”.⁶³ Mindenesetre
általában elmondható, hogy Friedman ezekben a politikai intéz-
ményi-történeti, illetve társadalmi folyamatokban csupán egy,
az amerikai történelem teljes spektrumának ismeretében rendre
ismétlődő, tehát bevett, sőt, a mindenkori későbbi, győzedelmes
megújuláshoz szükséges fejleményeket lát.

Történelmi olvasatok

Az időnként átfedésbe hozható, ám teljesen eltérő premisszákon
nyugvó értelmezések áttekintése után érdemes talán a fentiek-
től részben eltérő fókuszú történelmi megközelítésekre is kitérni,
mindenféle ellenpontozási szándék nélkül.

Ami egy, az európai és az amerikai gazdaságokat egyaránt ér-
zékenyen érintő, „szeizmikus” eltolódásokkal járó „földcsuszam-
lást” indított el ezekben az években a horvát-brit történész Peter

⁶¹ George FRIEDMAN: I. m. 180–182.

⁶² Uo. 181.

⁶³ Uo. 196–197.

Frankopan szerint, az a Jom Kippur-i háború nyomán kirobbanó 1973-as olajválság, ami egybeesik a vietnámi háború lezárásával is.⁶⁴

Rondo Cameron amerikai gazdaságtörténész szintén az olajválság stagflációban kicsúcsosodó következményeihez társítja a nehézségeket, melyeken értelmezése szerint úgyszólván az egész világ osztozott: „1973-ban a negyedik arab–izraeli háborút követően az OPEC-országok kartellszerű fellépésével óriásit emeltek a nyersolaj árán [...] minthogy a világgazdaság akkoriban nagyon erősen rá volt utalva a kőolajra, ez a lépés megrendítő hatással volt az iparilag fejlett és a fejlődő országok gazdaságára is.” Majd, ennek következményeként, a fejlődő országok fizetési mérlegében hirtelen sokkal nagyobb hiányok keletkeztek, amelyek még súlyosabb adósságokba kényszerítették őket, míg az ipari országokban „stagfláció” lépett föl, vagyis inflációs áremelkedés kíséretében elkezdett pangani a termelés és a foglalkoztatottság. A szituáció végig fennállt az 1970-es években és az 1980-as évek elején is, a legmagasabb szintű munkanélküliséget idézve elő az 1930-as évek óta”.⁶⁵

Az amerikai politikátörténész Meg Jacobs szintén elsődlegesen energiaválságot lát a folyamatokban. Érvelése szerint ennek hátterében az állt, hogy 1973-ban az arab OPEC-kartell betiltotta az olajexportot az Egyesült Államokba, ami országszerte az árak és az indulatok emelkedését eredményezte. Ennek kísérőjelenségeként tartja számon, hogy a sötét karácsonyfák, a letekert termosztátok, az üres benzintartályok és az új ötvenöt mérföld/órás sebességkorlátozás mind azt sugallták, hogy Amerika hanyatlóban lévő nemzet. A „Ne legyél benzingözös!” lett a nemzeti mottó. Bár az embargó a következő évben véget ért, újfajta bizonytalanságot hozott az amerikai életbe – egy olyan bizonytalanságot, amely csak fokozódott, amikor az iráni forradalom az

⁶⁴ Peter FRANKOPAN: *The Silk Roads. The New History of the World*. Bloomsbury, London, 2017. 428–432. Megjegyzendő, hogy ezt a nézetet a hegemon szerkezetek iránti elfogultsággal kevésbé vádolható amerikai-kanadai jogtudós Joel Bakan is osztja. Bővebben lásd Joel BAKAN: *The Corporation. Beteges hajszja a pénz és a hatalom után*. Független Média Kiadó, Budapest, 2005. 30–31.

⁶⁵ Rondo CAMERON: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Maecenas Kiadó, Budapest, 2002. 467.

évtized végén újabb hiányt okozott. Jacobs arra a következtetésre jutott, hogy az 1970-es évek energiaválsága sok amerikai számára azzal a tanulsággal szolgált, hogy a kormányzati hatalom korántsem korlátlan. Washington képtelennek bizonyult egy hatékony nemzeti energiapolitika kialakítására, és az eredmény a kormányzati beavatkozással szembeni növekvő szkepticizmus lett, amely megalapozta a reaganizmus felemelkedését.⁶⁶

Többdimenziós megközelítésével a skót-amerikai történész, Niall Ferguson úgy látja, hogy az 1960-as évek végére az amerikai költségvetési hiány akkora volt, hogy Franciaország megvádolta Washingtont: az USA a tartalékvaluta-státuszt kihasználva dollárnyomtatással igyekszik a külföldi hitelezők fölé kerekedni, akárcsak a középkori uralkodók, akik a pénzverési monopóliumukkal visszaélve értékelték le a valutájukat. Amikor a Nixon-kormány 1971-ben elszakította az aranystandard utolsó láncszemét is (azzal, hogy megszüntette a dollár-arany konvertibilitást), a lélekharangot kondította meg Bretton Woods felett. Amikor bekövetkezett az arab-izraeli háború, illetve az arab olajembargó 1973-ban, a legtöbb jegybank enyhébb hitelezési feltételekkel reagált az ársokkra, inflációs krízist idézve elő.⁶⁷

A hazai szerzők közül egyesek, például Romsics Ignác történész, a vonatkozó folyamatok irodalmi összegzése nyomán egyenesen „új világgazdasági korszak kezdetéről” beszél az 1970-es évek elejétől. „A példátlanul gyors ütemű, közel negyed évszázados növekedés megtorpant, majd lassabb sebességre váltott. Az 1980-as évek végéig terjedő időszakban a fejlett államokban 2% alá esett vissza a nemzeti jövedelem éves növekedése, miközben a munkanélküliség 10% fölé emelkedett.” Ezt Romsics is több tényezővel magyarázza, „melyek közül legfontosabbnak az olajárak emelkedése tekinthető 1973–74-ben és

⁶⁶ Meg JACOBS: *Panic at the Pump. The Energy Crisis and the Transformation of American Politics in the 1970s*. Farrar, Straus and Giroux, 2016.

⁶⁷ Niall FERGUSON: *A pénz felemelkedése. A világ pénzügyi története*. Scolar Kiadó, Budapest, 2010. 310–311.

1979–80-ban. A két emelés következtében, melyet az olajtermelő arab államok határoztak el, a kőolaj ára nyolcszorosára ugrott.”⁶⁸

Borhi László történész szerint különben ezekhez a folyamatokhoz kapcsolódik a keleti blokk felértékelődése is az amerikai diplomácia és kereskedelem számára: „1971-ben az Egyesült Államok történetének egyik legnagyobb fizetésimérleg-hiányát halmozta fel. Nixon felmondta az amerikai fizetőeszköz aranyra történő átválthatóságát, ami miatt a dollár leértékelődött. Ettől az amerikai külkereskedelmi mérleg javulását várták. Ilyen körülmények között némileg növekedett Kelet-Európa gazdasági jelentősége is.”⁶⁹

Végezetül az amerikai információtörténész Dan Schiller e folyamatok kapcsán roppant izgalmas felvetéssel él: „a korábbi évtizedek óta folyamatosan, az 1974–1975-ös recesszió után pedig drámai mértékben nőttek az információfeldolgozó és e területhez kapcsolódó berendezésekre fordított amerikai vállalati kiadások, amelyek az 1980-as évek közepére megelőzték a gyári gépeket és a mobil berendezéseket, és az amerikai tőkekiadások legnagyobb kategóriájává váltak”. Ez a következtetés, vagyis annak észrevétele, hogy a kényszerű amerikai innovációk – ideértve az infokommunikációs technológiákat is – kútfőjeként is megközelíthető és értékelhető a válság,⁷⁰ azonban már túlmutat e tanulmány keretein.

Diszkusszió

Kossuth Cassandra-levele, vagy akár a térségi történelem tanulságaként a lengyel hazafi Tadeusz Rejtan színpadias fellépése óta tudjuk, hogy időnként a kortársak értetlenségébe ütközik

⁶⁸ ROMSICS Ignác: *A 20. század rövid története*. Rubicon-Ház, Budapest, 2011. 273.

⁶⁹ BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. MTA BTK Történettudományi Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 277.

⁷⁰ IVÁNYI Márton: Digitális tőkefelhalmozás és médiainnováció: egy történelmi áttekintés állam és nagytőke viszonyairól. *Jel-Kép*, 2019/1. 138–139. DOI: <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.1.129>

a közélet bizonyos mozzanatainak megítélése egyesek részéről. A világszisztéma-elmélet hívei már az amerikai rendszerszintű válság vélt vagy valós kibontakozása után nem sokkal számos beszámolóban bírálták a tőkés rendszert annak mély, elhúzódó, ciklikus, rendszerszintű, illetve akár végleges (Arrighi) válsága miatt. Ezeknek a munkáknak a szellemi befolyására jellemző, hogy Magyarországon 2022-ben is találkozni az úgynevezett „nagy visszaesés” gondolatával.⁷¹ Arról nem is beszélve, hogy – mint azt láttuk fentebb – Christopher Chase-Dunn és szerzőtársai napjainkban is kifejezetten érintik az 1945–1980 közötti, úgynevezett „harmadik globalizációs szakasz” összefüggésében a fél évszázaddal ezelőtti krízist, felvetve egyúttal egy „deglobalizációs” minta érvényét,⁷² ami Kína különleges

⁷¹ E szellemi áramlat aktuális szellemi befolyására jellemző, hogy Sidó Zoltán a *Mércén Sűrűsödő viharfelhők – a rendszer elmélyülő válságát hozza 2022* címmel megjelent elemzése is ezt tekinti egyik kiindulópontjának: „A kapitalizmus második világháborút követő, az USA által dominált felhalmozási ciklusa az 1970-es évekre kifulladás: az ebben a ciklusban meghatározó fordista nagyipari termelési modellhez egyre több ország zárkózott fel, a megnövekedett termeléshez pedig a rendszer nem tudott megfelelő keresletet teremteni. A folyamatos növekedés logikájába ez természetesen nem fért bele, emiatt az ekkor elinduló globális neoliberais reformhullám ezt a válságot igyekezett a tőke javára kezelni.” Később is megjelenik e szempont az írás során: „az 1970-es évek válsága után hosszú globális értékláncokba szervezett termelés és értékesítés, valamint a *just in time* szállítmányozás rendszere nem képes érdemben kezelni az olyan külső sokkhatásokat, mint amilyen a mostani COVID-járvány”. SIDÓ Zoltán: I. m.

⁷² A világszisztéma a deglobalizáció újabb szakaszába léphet, bár 2021-ben – a legfrissebb évben, amelyre vonatkozóan a Világbank becslései lehetővé teszik a globális gazdasági összekapcsoltság kiszámítását – a kapcsolatrendszer növekedési trendjének részleges helyreállása következett be. A 2021-es fellendülés valószínűleg a gazdasági tevékenység COVID-19 világválságát okozta leállását követő újraindulásának következménye volt. Bővebben lásd Alexandre ABDAL-Douglas M. FERREIRA: Deglobalization, Globalization, and the Pandemic: Current Impasses of the Capitalist World-Economy. *Journal of World – Systems Research* 2021/1. Special Issue. 202–230. DOI: <https://doi.org/10.5195/jwsr.2021.1028> – A deglobalizáció fő okai elsősorban valószínűleg a globális kapitalizmus ellentmondásaihoz és a globális kormányzás kialakuló válságához kötődnek, mivel az Egyesült Államok gazdasági hegemóniája tovább hanyatlik. A magállamok és a feltörekvő félperiferiás kihívók közötti fokozódó verseny valószínűleg nem fog egyhamar megfordulni, és a fennmaradó amerikai katonai unipolaritás fenntarthatatlan lehet az amerikai gazdasági hegemónia új fordulójának hiányában, annak ellenére, hogy az amerikai vezetés egy része megpróbálja a hegemóniát

kontextusa, kortárs tematizációja kapcsán is akut jelentőségre tesz szert.

Noha ebben nem tisztünk itt állást foglalni, mindenesetre megjegyezzük, hogy utóbbiak mellett szólhat az, amiben Szigeti egyben a vilárendszer-kutatás fő érdemét is látja. Eszerint az „az elméleti és történeti módszertani egység jegyében az elméleti belátásokat és hipotéziseket eleve a tényekkel összhangban szándékozik kialakítani”⁷³

A szóban forgó jelenségegyüttes a szociológia, a történettudomány és a nemzetközi tanulmányok bevonása révén átláthatóvá válik, ugyanakkor e diszciplínák esetében természetesen távolról sem lehet kizárni a politikai elfogultságot. Csakhogy a tisztán gazdasági elemzésekben is rendre kiemelik, hogy az amerikai nagyhatalmi porondon változás áll be a fordí konjunktúra évtizedeit követően.

Összességében a legtöbb szerző – mégpedig az amerikai nagyhatalmi pozícióhoz való hozzáállástól függetlenül – egyetért abban, hogy a második világháború után kibontakozó amerikai növekedés az 1960-as és az 1970-es években megtorpant (így látja többek között Arrighi, Harvey, Brenner, Zakaria, Lapavitsas vagy Friedman is). Viszonylagos konszenzus övezi azt, hogy a fordí rendszer előrehaladtával beállt egy fordulat az összetett, amerikai hatalom társadalompolitikai és gazdasági színterein.

A kézirat látómezőjébe került, vizsgált szerzők mindegyike jelentőséget tulajdonít a történéseknek, értelemszerűen máshonnan és máshogy, más hangsúlyokkal közelítve meg azt. A fogalomalkotó Brenner és hegemóniaválságra apelláló VRE-hívek korai álláspontja szerint a kapitalizmus egy olyan kríziséről van szó, amely nemcsak megrengette, hanem válaszlépésekre is sarkallta az egész világot. E felfogások java része szerint ugyan a kialakult helyzetet az Egyesült Államok gazdaságilag kiheverheti (Frank, Amin), ám a politikai folyamatokkal karöltve Amerika nemzetközi hitele igen megsínylette mindezt. Kivételt képez Arrighi, aki szerint a folyamatok „borítékolták” a hegemón-

a pénzügyi szankciókra és az autoriter rezsimiek felemelkedése elleni vezetésre alapozni.

⁷³ SZIGETI Péter: I. m. 64.

nia végleges összeomlását, és tükrükben mindössze idő kérdése volt a 2007–2008-as válság. Számos további, kritikus nézet kevésbé fókuszál a politikai szintérre, ehelyett az aranystandard feladásával kapcsolja össze a történéseket (például Amin vagy Polanyi Levitt).

Egyes, nagyhatalmi oldalról elfogult nézetek mulékony mozzanatot látnak mindebben (Kagan, Friedman), amely végső soron éppenséggel idővel az amerikai unilateralizmust kényszeríti ki. Ellenkező nézetek egy bizonyos csoportja számot vet a nehézségekkel, ám azokat egy nagyhatalmi stratégiai előny-szerzés előjátékaként értelmezi, ironikus átfedésbe kerülve a fősodratú nézetekkel. Mások szerint csupán egy nem feltétlenül szándékoltan vagy tudatosan kikényszerített, ám nagyon is kedvező helyzet állt elő egyes haszonélvezők számára (Haikal, Harvey), önkéntelenül, illetve akarva-akaratlanul az amerikai unilateralizmus útját egyengetve.

Az egyéb történelmi nézetek nem kifejezetten ejtenek szót nagy visszaesésről (miként azt Brenner teszi), ellenben stagflációról (Cameron; Romsics), inflációs (Ferguson) vagy elharapódzó energiaválságról (Jacobs) annál inkább. Utóbbiak persze könnyűszerrel lehetnek a hegemonia, illetve a tőkefelhalmozás ciklusválságának párhuzamos kísérőjelenségei is, amint azt a VRE-variációk feltételezik.

Annyi bizonyos – és ezt korábbi vállalásunkhoz híven, összebékítendő e nézeteket, megállapíthatjuk –, hogy a korábbi struktúrák – inkább valós, mint vélt – összetett okokból levezethető fenntarthatatlanságának felismerése az Egyesült Államokban olyan stratégiákban öltött testet ezt követően, amelyeket a történelmi és a politikai gazdaságtani irodalom neoliberálisnak nevez.

Annál is inkább bekövetkezhetett mindez, mivel a VRE-elméletek újabb hullámához tartozó Jorge Fonseca interpretációjában Ernest Mandel belga közgazdász rámutatott a fentiekkel közvetetten összefüggő sajátosságra, nevezetesen arra, hogy a történelmi tapasztalatok szerint „válság idején az államok összességében a nagyvállalatok és a tőkésosztály legtehetősebb ágazatainak érdekeit védik, és ezzel a tőke koncentrációjának és

központosításának kedveznek”.⁷⁴ E kapcsolódó szempontoknak – éppen fél évszázaddal a szakirodalomban tárgyalt események keresztmetszetében megjelenített 1973 után – olyan rendkívüli helyzetek, illetve közkeletű referenciák árnyékában, mint a pandémia vagy az energiakrízis, fokozott, globális relevanciájuk van.

⁷⁴ Jorge FONSECA: I. m. 69.